

ERÄIDEN ITÄMERENSUOMEN JOHDINTEN ESIHISTORIA

EINO KOPONEN

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
17. KESÄKUUTA 1998

Yksi suomessa samoin kuin muissakin itämerensuomalaisissa kielissä varsin tavallinen adjektiivityyppi ovat ns. *eta*-adjektiivit. Ne ovat kaikki 3-tavuisia ja päättyvät nykysuomessa vokaaliyhtymään *ea* tai *eä*. Vokaaliyhtymän edellä oleva sanan osa, eräänlainen juuri, koostuu yksinkertaisimmillaan ytimenä olevasta vokaalista ja sitä kehystävistä kahdesta konsonantista. Esimerkkejä tämänrakenteisista adjektiiveista ovat vaikkapa *kalea* 'kolea, kova', *kileä* 'kirkas, heleä; kova (pakkanen)', *kolea* 'kylmä, karkea, kolkko'; *karea* (Lönnr.) 'kova, karkea', *kireä* 'tiukka; kova (pakkanen)', *korea* 'kaunis; kirjava'; *kimeä* 'korkea (ääni)', *komea* 'mahtava; kumea', *kumea* 'kumiseva'; *samea* 'himmeä', *sumeä* 'epäselvä'.

Äännerakenteensa mukaan tämän tyyppin adjektiiveja voi ryhmitellä sarjoiksi, joi-

den jäsenet eroavat toisistaan vain yhden äänteen osalta, kuten *kalea*, *kileä* ja *kolea*, joissa on samat kehyskonsonantit mutta eri vokaali, tai *kileä*, *kireä* ja *kimeä*, jotka eroavat toisistaan keskuskonsonantiltaan. Osalla adjektiiveista on selvä merkityso pillinen yhteys saman juuren sisältäviin onomatopoeettisiin eli ääntä kuvaileviin verbeihin, sellaisiin kuin *kilistä*, *kilahtaa*; *kumista*, *kumahtaa*; *kimittää*; *sumista*. Sen sijaan sellaisten onomatopoeettisten verbien kuin *kalahtaa*, *kolahtaa*, *karahtaa*, *korahtaa* ja *pimahtaa* suhde saman tai samannäköisen juuren sisältäviin *eta*-adjektiiveihin *kalea*, *kolea*, *karea*, *korea*, *pimeä* on hämärämpi.

Semanttisesti hämärä on niin ikään adjektiivien *vaalea* (< *valea*) ja *viileä* (< *viileä*) suhde verbeihin *valahtaa* tai *vilahtaa*, *vilistä*, *vilistää*. Mainitut verbitkään eivät ainakaan nykysuomessa ole onomatopoeettisia. Viimeksi mainitun vironkielinen vastine *vilistada* sitä vastoin merkitsee 'viheltää' ja antaa tukea oletukselle, että myös viljuuren sisältävien *ise*- ja *ahta*-verbien alku-

▷

peräinen merkitys tai ainakin semanttinen motivaatio on ollut onomatopoeettinen. Sanoille *samea* ja *komea* ei Suomen kielen perussanakirjasta löydy saman juuren sisältäviä onomatopoeettisia verbikorrelaatteja, mutta jo Nykysuomen sanakirja tuntee onomatopoeettisen *komista*-verbin. Ja löytyy-pä Karjalan kielen sanakirjasta *šamie*-adjektiivin rinnallekin onomatopoeettinen *šamissa* 'kohista, suhista, hälistä'. Olennaisempaa kuin käytössä olevien onomatopoeettisten juurten kirjaaminen on tässä yhteydessä kuitenkin sen sekä *eta*-adjektiiveille että *ise*- ja *ahta*-verbeille yhteisen piirteen toteaminen, että kumpaankin ryhmään voidaan muodostaa uusia sanoja juuriosaa — joko vokaalia tai konsonanttia — varioimalla.

Semanttisesti ilmeinen mutta perinteisimmän johto- tai sananmuodostusopin kannalta hiukan hämärä on sanojen *vi(i)leä* ja *va(a)lea* suhde sanoihin *vilpoinen* ja *valkoinen* tai *valkea*. Sama suhde kuin sanoissa *valkea* ja *valea* esiintyy muun muassa seuraavissa adjektiivipareissa: *karkea* ja *kareä*; *virkeä* ja *vireä*; *herkeä* 'herkkä' ja *hereä* (vrt. *hereillä*; viron (*h*)*ere* 'heleä'). Edellä puheena olleella sanalla *kalea* on formatiiviva *kalkea* vastaava korrelaatti mordvassa (md. *kalgodo* 'kova'), ja samaan äännesuhteeseen palautuvat saamen 'valkeaa' merkitsevä *vielgâd* (~ **välkeä*) ja viron *väle* (~ **väleä*) 'nopea'.

Sana *räikeä* 'kirkas; kova(ääninen); riitaisa' eroaa edellä puheena olleista saman tyyppin sanoista sikäli, että sillä ei ole *k*:tonta *eta*-adjektiivikorrelaattia **räjeä*. Sana on, kuten Valmen Hallap (Keel ja Kirjandus 1983) on esittänyt, yhdistettävissä seuraaviin onomatopoeettisiin sanoihin: verbeihin *räjähtää*, *räikkää*, *räikyä* ja nominiin *räikkä* 'päristin; riitaisa'. Sama *k*-aines, yksinkertaisen onomatopoeettisen juuren laajenne, on edelleen sellaisissa sanoissa kuin *kaikaa*, *kaikua* (vrt. *kajahtaa*, *kajaa*), *kirkua*

(vrt. *kirahtaa*), *helkkää*, *helkkyä* (vrt. *helistä*, *helähtää*) jne. Sanojen *räikkä* tai *kuikka* kuuluminen juurien *räjähtää* ja *kujertaa* yhteyteen on helposti havaittavissa. Se, että sama sananmuodostusopillinen suhde on myös sanojen *herkkä* ja *herahtaa* tai *jyrkkä* ja *jyrähtää* välillä, kaipaisi tietysti semanttisia perusteluja. Näiden samoin kuin vielä sanojen *tilkka* ja *tarkka* osalta viittaan väitöskirjaani (s. 57, 64, 74, 178) sekä Erkki Itkosen artikkeliin »*Tarkka ja tärkeä*» vuodelta 1970.

Edellä puheena olleen *kkA*-elementin variantteja tai edelleen kehittymiä ovat tavalla tai toisella myös sanoissa *kolkko*, *virku*, *välkky*; *vilkas*, *raikas*, *kirkas*, viron (Wied.) *välgas* jne. esiintyvät elementit, joissa on *a*:n tilalla pyöreä vokaali tai *as*. Esimerkiksi sanojen *virku* ja *vilkas* rinnalla esiintyvätkin suomen murteissa ja muun muassa Lönnrotin sanakirjassa myös asut *virka* ja *vilka*.

Osmo Nikkilä (Ural-Altische Jahrbücher 1993) on kiinnittänyt huomiota sellaisiin sanapareihin kuin *julkea* ja *julma*, *virkeä* ja *virma*, *tuikea* ja *tuima*, joissa samaan juureen liittyy vaihdellen joko edellä puheena ollut *keA* tai kokonaan toisennäköinen elementti *mA*. Samannäköinen elementti *mA* esiintyy myös muun muassa adjektiiveissa *kylmä* ja *tyhmä*, mutta näillä sanoilla ei liene sellaisia variantteja tai korrelaatteja, joissa *ma*-aineksen tilalla olisi sen enempää *keA* kuin muukaan näihin rinnastuva elementti. Myöskään murrekselle *tyrmä* 'kankea, tyly jne.' ei tunneta rinnakkaisasua **tyrkeä*; Suomen kielen etymologisen sanakirjan mukaan sanalla on sen sijaan runsaasti muunasuisten elementtien avulla muodostettuja rinnakkaismuotoja, kuten *tyrmeä*, *tyrnä*, *tyrnävä*, *tyrneä*.

Suomen kielen etymologisen sanakirjan artikkelista käy edelleen ilmi, että juurella *tyr-* tai sen *e*-vartalolla *tyre-* on myös etävastineita, kuten saamen *dârrât* 'jäykistyä,

turpua'. Samanlainen sananmuodostusopillinen suhde on substantiivilla *voima* verbiin *voida* ja substantiivilla *surma* verbiin *surra*. Ja kuten viimeksi Juha Janhunen (Rédei-Festschrift 1992) on esittänyt, periaatteessa sama suhde on vallinnut jo suomalais-ugrilaisessa kantakielessä 'suuta' merkinneen **nälmä*-sanana ja *niellä*-verbin esimuodon samoin kuin 'kuollutta tjs.' merkinneen sanan *kalma* ja *kuolla*-verbin esimuodon kesken.

Esitelmäni otsikkona on »Eräiden itämerensuomen johdinten esihistoriaa». Sanalla esihistoria en nyt kuitenkaan ensisijaisesti viittaa ajallisesti historian takaisiin kausiin, niin sanoaksemme esi-uralilaiseen alkukieleen tai johonkin sellaiseen. Johtimien esihistorialla tarkoitan niitä kehityskulkuja, jotka johtimien ovat synnyttäneet. Toisin sanoen: mikä johdin oli, kun se vielä ei ollut johdin?

Edellä käsittelemäni sanoja, siis sellaisia kuin *jyrkkä*, *tilkka*, *tarkka*, *kolkko*, *kirkas*; *julma*, *virma*, *kalma*, *tyrmä* ei ainakaan synkronisesti yleensä pidettäne johdoksina eikä niiden elementtejä *kkä*, *kka*, *kko*, *kas*, *ma*, *mä* johtimina. Diakronisessa tarkastelussa näitä tai näihin rinnastuvia tapauksia nimitetään joskus kivettyneiksi tai hämärtyneiksi johdoksiksi. Ilmauksella »hämräntynyt johdos» tarkoitaneen, että sana ennen hämräntymistään on ollut aito, kirkas ja läpinäkyvä johdos. Oma käsitykseni, jota edellä olen yrittänyt pohjustaa, on oikeastaan päinvastainen. Puheena olevat sanat eivät ole hämräntyneitä, vaan niin sanoakseni kirkastumattomia johdoksia, toisin sanoen sanoja, joiden jälkikomponentit *kka* jne. eivät vielä ole saavuttaneet johtimien statussa. Elementin konsonanttiaines, esimerkiksi *kk* sanassa *jyrkkä* on yksinkertaiseen juureen *jyr-* liittynyt laajenne ja vokaali *ä* samanlainen vartalonmuodostin kuin laajentamattomaan juureen perustuvassa sanassa *jyrä*. Varsinaisiksi johdinmorfeemeiksi nä-

mä elementit ovat kehittyneet historiansa seuraavassa vaiheessa, kun niiden avulla on alettu muodostaa sentyyppisiä sanoja kuin *kalikka*, *mustikka*; *kolikko*, *matalikko*; *innokas*, *hohdokas*, *taidokas*; *elämä*, *kuolema* jne.

Käsitys uralilaisen, suomalais-ugrilaisen tm. kantakielen kieliopillisesta rakenteesta yleensä ja konkreettisemmin johtotai sananmuodostusopista voidaan hahmottaa kahden toisilleen vastakkaisen hypoteesin varaan, joita voisi nimittää vaikkapa »sumean alkukielen teoriaksi» ja »kirkkaan alkukielen teoriaksi». Sumean alkukielen teoriaa äärimmillään edustaa seuraava Klara Majtinskajan sitaatti, joka kommentteineen on peräisin Johanna Laakson väitöskirjasta (1990: 144–145):

Näin vielä Majtinskaja (1974: 331; suom. J. L.):

»Johdinsuffiksien indifferentti käyttö sekä nominien että verbien alalla saattoi toteutua vain ko. suffiksien alkuperäisen merkityksen tietyn neutraaliuden ansiosta. Ilmeisesti esiuralilaisilla johtosuffikseilla oli laaja, yleinen (ei-konkreettinen) merkitys: ne ilmaisivat mitä hyvän-
sä yhteyttä kahden käsitteen välillä.» Johtimille on toki aina ominaista tietty 'muutospotentiaali', mahdollisuus funktion muuttumiseen, ja joidenkin johdinten funktiot voivat olla hyvinkin laajat tai moninaiset. Pelkästään indifferenteillä johtimilla (vieläpä suurella joukolla sellaisia) operoiva kantakielirekonstruktio ei kuitenkaan voi olla realistinen.

On helppo yhtyä Laakson toteamukseen pelkästään suurella joukolla indifferenttejä johtimia operoivan kantakielirekonstruktion epärealistisuudesta. Kun mikään nykyisin tunnettu kieli ei ole tällainen, ei ole syytä olettaa uralilaisen kantakielenkään olleen. Samaa argumentaatiota sopii nähdäkseni soveltaa »kirkkaan alkukielen teoriaankin».

▷

Pelkästään valmiilla, tarkkamerkityksisillä ja määrämuotoisilla vartalo- ja suffiksimorfeemeilla ja niiden poikkeuksettomilla yhdistämissäännöillä operoiva kantakielirekonstruktio on mielestäni yhtä epärealistinen; eiväthän nykykieletkään sellaisia ole. Nykysuomen osalta tässä suhteessa valaisevia ovat Alpo Räisäsän artikkelit »Kantasanan ja johdoksen suhteesta» (1978) ja »Segmentaation ongelmasta suomen kielen johto-opissa» (1979).

Väitöskirjassani hahmottelemaani itä-

merensuomalaisen ja yleisemminkin suomalais-ugrilaisen sananmuodostusopin teoriaa vastaan voidaan epäilemättä esittää kriittisiä huomautuksia ja vasta-argumentteja. On luonnollista, että kritiikki on sitä voimakkaampaa, mitä vakuuttuneempia kritisoijat itse ovat siitä, että kielikuntamme perussanaston alkuperän selityksiä ei tule etsiä kielen sisäisten kehityskulkujen vaan ulkoa tulleen vieraan vaikutuksen pohjalta.¹ ■

EINO KOPONEN *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230, Helsinki 1998.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Sörnäisten rantatie 25, 00500 Helsinki
Sähköposti: *Eino.Koponen@Domlang.Fi*

¹ Oikaisen samalla työni sivuilla 207–218 olevaan talukkoon 8 tulleen teknisen kömmähdyksen: riveillä 2, 12, 15, 17, 18, 20, 23, 26, 27, 32, 33, 35, 36, 39, 43, 44, 46, 47, 54, 56, 59, 62–64, 66–71, 73, 75, 90, 91, 93, 95, 97–104, 109, 111–113, 118, 120–122, 126, 129, 136, 139, 142, 145, 148, 151, 157, 161, 162, 164, 168, 177, 179, 181, 193, 195–198, 200, 202, 203, 206, 207, 209, 212–215, 221, 223–225, 227, 228, 233, 238, 242, 243, 249, 253, 256–259, 261, 263–268, 271–274, 278, 280, 281, 283, 287, 289, 292, 296–301, 304, 306, 307, 309, 310, 313, 316, 319–321, 324, 325, 328, 330, 331, 333–335, 337, 339, 340, 342, 344, 348, 353–356, 360, 362, 364, 365, 372, 373, 375–377, 379–383, 386–388, 391–394, 399–401, 405, 407, 409, 410, 413, 414, 417, 422, 423, 426, 431–433, 435, 438, 443–446, 449, 451, 453, 456, 460, 464, 465, 468, 470, 476, 477, 480, 482, 485, 486, 488–493, 495, 500, 501, 503, 505–508, 511, 513, 520, 522, 523, 525, 527, 530, 535, 538, 539, 543, 545, 546, 548, 549, 560, 561, 563, 567 ovat symbolit ja lyhenteet siirtyneet sarakkeen verran vasemmalle.